Available online at http://jgu.garmian.edu.krd

Journal of University of Garmian

https://doi.org/10.24271/garmian.2023.10329

هێزی واتای سیمانتیکی بەپێی تیۆری پرۆتۆتایپ

تریفە عومەر ئەحمەد[1]، رۆستەم محەمەد ئەحمەد[2]

١-بەشی زمانی کوردی، کۆلێژی پەروەردە، زانکۆی سلێمانی، هەرێمی کوردستانی عێراق

٢- بەشی زمانی کوردی، کۆلێژی پەروەردە، زانکۆی گەرمیان، هەرێمی کوردستانی عێراق

پوختە:

هێزی واتای سیمانتیکی، ڕۆڵی کارا لە کردەی پەیوەندی و لەیەکگەیشتندا دەبینێت، ئەم توێژینەوەیە بە ناونیشانی (هێزی واتای سیمانتیکی بەپێی تیۆری پرۆتۆتایپ)، تیشکدەخاتەسەر هێزی وشە لە گەیاندنی پەیام و بیری قسەکەر/ نووسەر بۆ وەرگر و کاریگەری خستنەسەر ئەوی تر، لەم توێژینەوەیەدا، هێزی سیمانتیکی وشە، بەپێی تیۆری پرۆتۆتایپ لێکدراوەتەوە، کە پشت بە چەمکی وشە هاوواتاکان بەستراوە و بەهۆیانەوە چەمکی بەهێزی وشەکە لەڕووی واتای سیمانتیکییەوە دیاریکراوە.

توێژینەوەکە جگەلە پێشەکی و ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان لە دوو بەش پێکهاتووە، کە گرنگی بە خستنەڕووی تیۆری پرۆتۆتایپ و هێزی واتای وشە لەسەر بنەمای چەق پرۆتۆتایپ و پلەبەندیی ئەندام و ئەندامی پەراوێزی داوە، بەجۆرێك چەمکی پرۆتۆتایپی لە چەقدا بۆ گەیاندنی بیری قسەکەر/ نووسەر یان کاریگەری دروستکردن بەهێزترە لە ئەندامی پەراوێزی، بەڵام گەر قسەکەر/ نووسەر بخوازێت بیرەکەی بە لێڵی بگات، ئەوا ئەندامی پەڕاوێزی، واتایەکی بەهێزتری لە پرۆتۆتایپی چەق و ئەندامەکانی دیکە دەبێت، توێژینەوەکە بەپێی ڕێبازی درککردن و وەرگرتنی دەقی نووسراو و گوتراو ئەنجامدراوە، سەرجەم نموونەکانیش کە بەکارهێنراون، لە شێوەزاری سلێمانییەوە وەرگیراون.

Article Info

Received: July, 2023

Revised: July, 2023

Accepted: August, 2023

Keywords

هێزی واتای سیمانتیکی، پرۆتۆتایپ، خێزانە لێکچووەکان، پلەبەندیی پۆل، درکپێکردن

Corresponding Author

trifa.ahmed@univsul.edu.iq

rostam.mohammed@garmian.edu.krd

پێشەکی:

یەکێك لە کەلێنەکانی گەیاندنی پەیام، بەکارهێنانی هێزی واتای وشەکانە، بەجۆرێك قسەکەر/ نووسەر لەڕێگەی بەکارهێنانی هێزی وشەکانەوە، بتوانێت ئەو چەمك و مەبەستە بگەیەنێت، کە دەرخەری نیازی قسەکەر/ نووسەرە، ئەم توێژینەوەیە، بەپێی تیۆری پرۆتۆتایپ جەخت لەو هێزە سیمانتیکییە دەکاتەوە کە لەڕێگەی وشەکانەوە دەگەیەنێرێت، مەبەست لە هێزی سیمانتیکی، ئەو کرۆك و مەبەستەیە، کە قسەکەر/ نووسەر خواستێتی بیگەیەنێتە وەرگر، جا بەشێوەی گەیاندنی کتومتی بیری نێرەر بێت، یاخود کاریگەری خستنەسەر هزرو دەروونی وەرگر بێت، هەروەك وشە هاوواتاکان لە زماندا، هەڵگری خەسڵەت و چەمکی هاوبەشن، بەڵام بەپێی درککردنی مرۆڤ بۆ دونیای دەوروبەری، زمان بەچەمکدەکرێت و بەهۆیەوە خواست و مەبەستی قسەکەر/ نووسەر بە وەرگر دەگەیەنرێت.

پرسیاری سەرەکی توێژینەوەکە، پەیوەست بە هێزی سیمانتیکی وشەوە، ئاوێتەیە بەو نەخشە هزریەی قسەکەر/ نووسەر لەگەڵ فەرهەنگی زماندا هەیەتی، بەو واتایەی؛ مرۆڤی کورد تاچەند لەڕووی ئەزموونییەوە، کارامەیی و شارەزایی لە فەرهەنگەکەیدا بەدەستهێناوە بەو کارامەییەوە دەتوانێت بیرو کاریگەری بۆ وەرگر بگوێزێتەوە، بۆ وەڵامدانەوەی وەها پرسیارێکیش، تیۆری پرۆتۆتایپ کراوەتە پێوەری زانستی.

تیۆری پرۆتۆتایپ، یەکێکە لە تیۆرەکانی سیمانتیکی درکپێکردن، گرنگی بە چۆنییەتیی پۆلکردنی شتەکانی دونیا بەپێی درکپێکردنی مرۆڤ دەدات، بەجۆرێك ئێمەی مرۆڤ بەو چەشنەی ئەزموونی دنیا دەکەین، بەو چەشنەش دونیا پۆلێندەکەین،

ئەم پۆلێنبەندییەش لە بەچەمککردنی وشەدا دەبێتە بنەمای تێگەیشتنمان لە شتەکانی دەوروبەر، بەجۆرێك ئەوەی دەبێتە چەق پرۆتۆتایپ تێگەیشتنی مرۆڤ بۆ شتەکان ئاسانتر دەکات، تا ئەندامێکی پەراوێزی کە سنوری تێگەیشتنەکە بە لێڵی و ناڕووتی دەهێڵێتەوە، بۆیە هێزی سیمانتیکی وشەیەك وەك چەق پرۆتۆتایپ بەهێزترە، تا ئەندامێکی پەراوێزی پرۆتۆتایپ.

ئەم توێژینەوەیە، کە بەپێی ڕێبازی درکپێکردن ئەنجامدراوە، دوو بەشی لەخۆگرتووە، بەجۆرێك لە بەشی یەکەمدا گرنگی بە خستنەڕووی تیۆری پرۆتۆتایپ دراوەو لە بەشی دووەمیشدا، هێزی سیمانتیکی وشەکان بەپێی تیۆری پرۆتۆتایپ سەلمێنراوە، لە ئەنجامدا بەپێی ئەو نموونانەی خراونەتەڕوو، گریمانەی ئەوە کراوە، کە قسەکەر بە چۆنییەتی بەکارهێنانی کرۆکی فەرهەنگی زمانی کوردی ئاشنانییە، ئەم ناشارەزابوونەش پەیوەستە بە درکپێکردن و ئەزموونی قسەکەرەوە.

١/١ پۆلکردن بەپێی سیمانتکی درکپێکردن

درککردن cognition کردەی ئاوەزی یان پرۆسەی بەدەستهێنانی کۆزانین و تێگەیشتنە بەهۆی بیرکردنەوەو ئەزموون و هەستەکانەوە، پەیوەستە بە رووکارە ئاوەزییەکانی کردەی ئاگایی و نائاگاییەوە، هەروەك رووکارە ئەرکی و هزرییەکانی وەک سەرنجدان، پێکهێنانی کۆزانین، یادگەو یادگەی کارکردن، حوکمدان و هەڵسەنگاندن، هەڵهێنجان و چارەسەرکردنی کێشە و بڕیاردان، تێگەیشتن و بەرهەمهێنانی زمان دەگرێتەوە، بەمپێیە پرۆسەکانی درکپێکردن Cognitive processes زانیاریی هەبوو بەکاردەهێنن و زانیاری نوێ بەرهەمدەهێنن (Evans, V: 2007: 17) و (Zohuri, B & McDaniel, P: 2022: 317-334).

زانستی زمانی درکپێکردن Cognitive Linguistics، مۆدێلێک، یاخود ڕوانگەیەکی جیاوازە بۆ زمان، کە بەپێی ئەزموون و تێڕوانینەکانی مرۆڤ بۆ جیهانی دەوروبەری، وێنادەکرێت (عادل محەمەدی: 2023 : 16)، یەکێکیش لەو بوارانەی، تێگەیشتنی مرۆڤ سەبارەت بە جیهان دەخاتەڕوو، یاخود بە دەربڕینێکی دیکە؛ چۆنییەتی تێگەیشتنی مرۆڤ لە جیهان بەهۆی بەجەستەییکردنی ئەزموونەکانەوە، دەستەبەردەکات، سیمانتکی درکپێکردنە[1]- cognitive semantics، کە لە ساڵانی هەشتاکان و نەوەدەکانی سەدەی ڕابردوودا لە ئەمریکا، لەژێر کاریگەریی ڕوانگەو بۆچوونەکانی لاکۆف Lakoff (١٩٨٧)، جۆنسون Johnson (١٩٨٧) و لانگاکر Langacker (١٩٨٧)، چەشنی بزووتنەوەیەکی نوێ لە سیمانتیکسدا سەریهەڵدا[2]، ئەم ڕێبازە نوێیەی واتاسازی هەوڵدەدات بنەمایەکی ئەزموونی لە واتا، لەڕێگەی بەچەمککردنەوە Conceptualization، نەک پێکەوەدانانی واتای وشەکان، بەدەستبهێنرێت. (محمد راسخ مهند: 1393: 38)،(کورش صفوی: 1383: 397)

بەپێی سیمانتیکی درکپێکردن، یەکێک لەو بنەما ئاوەزییانەی، هزری ئاخێوەر بۆ تێگەیشتن و ڕێکخستنی زانیارییەکان ئامادەدەکات، بنەمای پولێنبەندی[3]-categorization یە، پسپۆڕانی بواری سایکۆلۆجی درککردن، پێیانوایە مرۆڤ دەتوانێت جیهانی دەوروبەری خۆی و ڕووداوەکانی پۆلێنبکەن، ئەم پۆلێنکردنانەش بەهۆی پرۆسەکانی درکپێکردنەوە لەسەر بنەمای سەرەکیی زمان و بیرکردنەوە ڕوودەدەن. (Kövecses, Z: 2006: 54)

لە ڕوانگەی سیمانتیکی درکپێکردنەوە، زمان بەشێکی جیانەکراوەیە لە هزری مرۆڤ، لە ساڵی(١٩٧٠) بەدواوە کۆمەڵێک زمانناس بەتایبەتی لاکۆف، دەستەواژەی سیمانتیکی درکپێکردنیان بەکارهێنا، بە پێچەوانەی سیمانتیکی لۆژیکی Logical semantics، ئەم ڕێبازە بێئەوەی گرنگی بە جیهانی دەرەوە بدات، باس لە جیهانی درکپێکراو دەکات، کە تیایدا ئەزموونەکان لە مێشک و ئاوەزی مرۆڤدا دەنوێنرێت (کورش صفوی: 1379: 13)، لانگاکر زمان وەک بەشێکی سەربەخۆ لە سیستمی درککردن، ڕەتدەکاتەوە و سینتاکس وەک بەشێکی جیانەکراو لە بەشەکانی تری زمان دەزانێت، لاکۆف وەک بەچەمککردن لە واتا دەڕوانێت و بڕوایوایە هەموو چەمکەکان

[1]. جیاواز لە سمانتیکی باو کە تاوتوێکردنی واتای وشە و ڕستەکانە، بەمپێیە لە ڕوانگەی لۆبنێر''Löbner''ەوە واتاناسی بەشێک لە زانستی زمانە، کە لەگەڵ واتادا پێوەندی هەیە، بەلام ئەم پێناسەیە، پێناسەیەکی سەرەتاییە، چەمکی واتا لە چەندین بوارەوە شیدەکرێتەوە و لەنێوان ئەو پێناسانە تەنیا پێناسەیەکە، کە ئاماژە بە واتاناسیی زمانی دەکات (Löbner, S : 2013: 1)، بەگشتی، سیمانتیکس بە واتای ڕوونکردنەوەی وشەو وێنەو پێکهاتەی ڕستەکان دێت، بەشێوەیەکی بەرفراوانیش کار لەسەر تێگەیشتنی مرۆڤ لە دەق دەکات، بەو واتایەی چۆن تێگەیشتن لە خەڵک و تەنانەت بڕیارەکانی

قسەکەر لە ئاکامی ڕوونکردنەوەی واتاکانەوە ڕوودەدات، سیمانتیکس لە بەرانبەر پراگماتیکدا-Pragmatics، پەیوەستە بە دەوروبەر - context و بەکارهێنانی زمانەوە (Chapman, S: 2011: 195)، واتە ڕوانگەی واتاناسیی و مەبەستناسی لە بواری تاوتوێکردنی واتاوە، دوو ڕوانگەی جیاوازە، بەجۆرێك واتاناسی لە واتای زمانیی وشەکان و ڕستەکان دەکۆڵێتەوە، بەڵام مەبەستناسی بریتییە لە تاوتوێکردنی واتای ئاخێوەر لە دەوروبەری زمانیدا (Yule, G: 2000: 3-4).

[2]. لەگەڵ سەرهەڵدانی ئەم ڕێبازە نوێیە، ڕووداوێکی گرنگ ڕوویدا؛ چونکە لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە و لەگەڵ دروستبوونی زمانناسییدا، دروستەکارەکان ''structuralist'' شیکاری واتایی، خراوەتە پەراوێزەوە بۆئەوەی زمانناسی وەک بوارێکی توێژینەوە بخرێتە لیستی زانستەکانەوە؛ بەڵام دواتر لەگەڵ پەرەسەندنی واتاناسیی هۆشەکی، زانستی زمانناسی چووە قۆناغێکی نوێ و گەشەیەکی باشی بە خۆیەوە بینی.

[3]. بەپێی تیۆری چەمکی کلاسیک، کە پشت بە لۆژیکی کلاسیکی پارمێنیدس و ئەفلاتون دەبەستێت و زیاتر لەلایەن ئەرستۆوە لە سەدەی چوارەمی (پ.ز) پەرەپێدراوە، بنەمای مۆدێلی پلەبەندییان بەپێی هەردوو مەرجی (ناچاری و بەشکردوو) پێشنیازکردووە، بڕوانە: (Löbner, S: 2002: 175).

وەک چەمـکە نـوێ و کۆنەکـان، هەسـت و سـۆزو لایەنی کۆمەڵایەتی و ...هتد لەخۆدەگرێت. (Langacker, R.W: 1987: 12)

ئێمەی مرۆڤ هەژموونمان لە پۆلێنکردنی شتەکانی جیهاندا هەیەو دەتوانین بە سەدان شێوە پۆلینبەندی بەشێوەی (بەش وگشت)، بۆ دیاردەکانی دنیا بکەین، جگەلەوە پۆلێنبەندی، دیـاردەیەکی نەگـۆڕو چەقبەسـتوو نیـیە، بەڵکـو دەکرێـت پۆلینبەندییەکە بەپێی ئەزموونی نوێ بگۆڕێت، تاکو بەهۆیەوە بتوانرێـت جیهـانی نـوێ و ئەزمـوونی نـوێ بخـرێتە ڕیـزی ئەو پۆلینبەنـدییەوە، لەلایەکی تـرەوە مـرۆڤ تەنهـا دیـاردە بەرهەستەکانی جیهان پۆلێنناکات، بەڵکو پۆلێنبەندی بۆ دیاردە دەرهەستەکانیش دەکات، وەك ئەوکات و ساتانەی، باس لە بیرۆکە و بیر و هزر و ترس و ئۆمێدەکان دەکرێت، پۆلینبەندیی زانسـتیی دەرەزمـانیی/ نازمـانیی، مـرۆڤ دەخـاتەژێر کاریگەریی خـۆیەوە، توانـای ئـێمە لە چـالاکی کـۆمەڵایەتی و پێوەنـدیگرتن لەگەڵ تـاک وکـۆمەڵگە و ...هتـد، گرێـدراوی پۆلینبەنـدیی کەسـانی دیـکە و دیاردەکـانی تـرە، هەروەهـا پۆلینبەنـدی لە دەوروبەری زمانیشدا زۆر گرنگە و دەکرێت لە وشەکان، وەک نـاوی پۆلینەکان بـڕوانین، بـۆ نمـوونە بـڕوانە وشـەی (دار) لە دەوروبەری جیاوازدا، کە دەبێتەهۆی ئەوەی کۆی ئەو شتانەی لە دنیادا لە ڕیزی (دار) دان، لەژێر ناوی (دار)دا پۆلێنبکەین، لەلایەکی ترەوە خودی زمانیش لەخۆیدا پۆلینبەندی دەکرێت، سیگناڵە ئاکۆستیکییە جۆراوجۆرەکان وەکو شێوازی جیاوازی ڕستەیەکی زمانی پۆلێندەکرێن و لەڕێگەی دەستەواژەی زمانی جیاوازەوە، لەچەشـنی نموونەگەلی پۆلینبەنـدیی زمانیی وەک ناو، کار، بکەر و بەرکار و ...هتد لە ڕیزێکدا جێدەگرن(Taylor, J. R : 2003: 10-11)، لە سیمانتیکی درکپێکردندا، کە پشت بە سیسـتمی درککـردن و جیهـان دەبەسـتێت و زمـان خـۆشی بەشـێکە لە سیسـتمی درککـردن، مـرۆڤ بەپـێی دنیـابینی و تێگەیشتن و ژینگەو کەلتورەکەی پۆلێنبەندی بۆ شتەکانی دونیا دەکات، کە ئەمەش بەپێچەوانەی مۆدێلی کلاسیکی پۆلکردنی ئەرستۆوەیە، کەلەسـەر بنەمـای مەرجی ناچاری و بەشـکردوو، شـتەکانیان پـۆلێنکردووە، هەروەك لە خـوارەوە ئامـاژە بـۆ تایبەتمەندییەکانی مۆدێلی باوی پۆلکردن دەدەین:

١. پـۆلکردن پشـت بە کۆمەڵێـك مەرجی ناچـاری و تەواو دەبەستێت،

٢. هەر مەرجێك تەواو ناچارییە،

٣. مەرجەکان مەرجی دووپەلکی (بەڵێ و نەخێر)ن،

٤. پۆلکردنەکان سنورێکی جیاکەرەوەی ڕوونوئاشکرایان هەیە،

٥. هەمـو ئەنـدامەکانی پۆلێـك، پـێگەیەکی یەکسـانیان هەیە. (فەرهاد تۆفیق حەسەن: ٢٠١٥: ٤٧).

ئەو کەلێنـانەی لەم مـۆدێلە بـاوەوە لە پـۆلکردنی شـتەکاندا تێبینکـرا، وەهـایکرد، بانگەشـە بـۆ تیـۆرێکی نـوێ بکرێـت، کە لەسـەر بنەمـای درککـردن و تێگەیشـتن، پۆلێنبەنـدی بـۆ دونیا دەکات، ئەویش تیۆری پرۆتۆتایپە.

٢/١ تیۆری پرۆتۆتایپ و بنەماکانی

١-٢/١ تیۆری پرۆتۆتایپ

لەم ساڵانەی دواییدا بابەتی پرۆتۆتایپ[4]-prototype سەرنجی واتاناسان و دەروونناسانی بواری درکپێکردن بۆ خۆی ڕاکێشاوە و ئەوانیش ئەم بابەتەیان بۆ پۆلێنبەندیی، یان بۆ بەپۆلێنکردنی دیاردەکـان بەکارهێنـاوە، بەگشـتی، پێویسـتیی پـۆلێنکردنی دیاردەکـان، زۆرێـک لە واتاناسـان و دەروونناسـەکانی هێنـایە دەوری ئەم تیۆرییەوە، چونکە تیۆرییەکانی پێشوو وەڵامدەری پـۆلێنکردنی دیاردەکـان بەتـایبەتی وشـەکان نەبـوون، هەروەك مـۆدێلی بـاوی پـۆلکردن کە لەسـەر بنەمـای مەرجی پێویسـتی و بەشکردوو پێکهێنرابوو. (Taylor, J. R: 1995: 21-40)

تیـۆری پرۆتۆتایـپ، بەشـێوەیەکی سـەرەکی بـۆ لێکـۆڵینەوە لە سـیمانتیکی وشـەیی بەتـایبەتی بـۆ شرۆڤەکردنی(نـاو) بەکاردەهێنرێـت، هەروەك سـیمانتیکی درکپێکـردن لەم توێژینەوەیەشدا، کە تایبەتە بە هێزی سیمانتیکی وشە لە زمانی کوردیـدا، تیـۆری پرۆتۆتایـپ دەکەیـنە بنەمـای کـاری توێژینەوەییمان.

تیۆری پرۆتۆتایپ، لە سیمانتیکی درکپێکردندا، لەچوارچێوەی بە چەمککردنی وشـەدا و بەتایبەت بـۆ پۆلێنکردنی چەمکەکان بەکاردەهێنرێـت، کە سـەرەتا لەلایەن ڕۆش و هاوکـارانییەوە بێپشنیازکرا (Evans, V. & Green, M: 2006: 3)، پرۆتۆتایـپ نوانـدنەوەی چەمـکی ئـاوەزی و تـاڕادەیەک ئەبسـتراکتییە، ئەو تایبەتمەنـدیانە لەخۆدەگرێـت، کە بەشـێوەیەکی گونجـاو نـوێنەرایەتیی وشـەیەک دەکەن، بەو واتـایەی؛ پرۆتۆتایـپ گەڵاڵەیەک لە گـرنگترین و چەقـترین تایبەتمەندییەکانی وشەیەك دەگرێتەوە (مجد راسخ مهند :90 :1393)، هەروەك لابـۆڤ Labov، کە لە ڕاپرسـییەکدا بـۆ سەلماندنی ئەم تایبەتمەندییە ئەنجامیداوە، وێنەی شتومەکی وەک کوپ و قاپ و گوڵدان و ...هتد پیشانی بەشداربووان داو داوایلێکردن ناوی هەر یەکێکیان بڵێن، بەپێچەوانەی پێناسـە کـۆن و نەریتییەکـان، لە هەنـدێک بـاردا، بەشـداربووان

[4]. چەمکی پرۆتۆتایپ"Prototype" لە بناغەدا لە وشەی یۆنانی"prototypon"ەوە وەرگیراوە، کە بە واتای فۆرمی بنەڕەتیی دێت، لە بەرمبەریدا لە زمانی کوردیدا بە هەریەک لە زاراوەکانیی (چەشنەنموونەییەکان، نموونەی بنچینەیی، شاوەچە، پێش نموونەیی) وەێردراوە، بڕوانە: (محەمەدی مەحوی: ٢٠٠٨: ب٢: ١٨٩)، (نەریمان حەسەن حەمەکەریم: ٢٠١٥: ١٠٢)، (ڕێبوار ئەحمەد نەبی: ٢٠١٥: ٦٣)، لەم توێژینەوەیەدا وای بەپەسەند دەزانین، لەبەر جیهانیبوونی زاراوەکە، هەمان وشەی پرۆتۆتایپ بەکاربهێنینەوە.

جیاوازییان لەنێوان قاپ و کوپدا نەکردووە، واتە؛ ناوی وشەیەک لەگەڵ وشەیەکی دیکەدا تێکەڵکراوە، بۆ نموونە قاپێک کە قاوەیەکی گەرمی تێدایە، وەک کوپ ناویانبردووە (Labov, W: 1973: 24)، لەم تاقیکردنەوە سادەیەدا، وەك تایلۆر Taylor ئاماژەی-بۆکردووە، ئەو ئەنجامە بەدەستهاتووە، کە وشەکان بەپێی تایبەتمەندییەکانیان پۆلێندەکرێن (Taylor, J. R: 1995: 228)، لێرەوە جەخت لەوە دەکرێتەوە، کە سایکۆلۆجی درککردن لە تێگەیشتن لە جیهان لەڕێگەی سایکۆلۆجی پۆلێنکردنەوە لە دارشتن و تاقیکردنەوەی مۆدێلەکانی تیۆری چەمک و پۆلێنکردن سەرکەوتووبووە، بەمەش تیۆری پرۆتۆتایپ لە چوارچێوەی سایکۆلۆجی درکپێکردندا گەشەیسەند.

لە درکپێکردنی زماندا بەرجستەی ئەو بیرۆکەیە کرا، کە ئەگەر مرۆڤ تەنها بەپێی بنەمای سایکۆلۆجی، پۆلێنی شتەکان بکات، وەك سمس ئاماژەی-بۆکردووە، ئەوا تەنها ئەو شتانە لە ڕیزێکدا پۆلێندەکات، کە پێیوایە وەکیەکن، لەکاتێکدا ڕەنگە چەمکێك بەپێی نواندنە ئاوەزییەکەی بە واتای چەند شتێك بێت، کە هاوتایە لەگەڵ پۆلەکە، هەروەها بۆ نوێنەرایەتیکردنی بەشێك لە زانیاری کە دەتوانرێت بەکاربهێنرێت بۆ پۆلێنکردن و تێگەیشتن لە مەودای شتەکان، ڕووداوەکان، یان پرۆسەکان، بەمپێیە دەگونجێت ئەندامی پۆلێك هەڵگری سەرجەم تایبەتمەندییەکانی ئەو پۆلە نەبێت، هەروەك کرۆفت Croft پێیوایە (هەموو ئەندامانی سەر بە یەک وشە کتومت وەکیەک، لەگەڵیەکدا مامەڵە و ڕەفتارناکەن، بەڵکو ئاخێوەران بەپێی هەستی زمانیان لە باشترین نموونەی هەر وشەیەک تێدەگەن) (Croft, W: 1990: 20-50)، هەروەها کرۆفت لەڕێگەی باشترین نموونەوە goodness of exemplar کاریگەری کەلتووری لەسەر ئەم تیۆرییە دانا، بەمپیە دەکرێت باشترین نموونەی هەمان پۆل بەپێی کەلتورێك شتێك و بەپێی کەلتورێکی دیکە شتێکی تر بێت، بۆ نموونە لە وڵاتێکی وەک ئینگلتەرا تەنها پێنج کەس لە سێ کەس خورما لە پۆلی میوە دادەنێن، بەڵام لە وڵاتێکی وەک ئوردن هەموو ئاخێوەران دەزانن خورما چییە و لە ڕیزی میوەدا دایدەنێن، بەمپێیە ئەم تیۆرییە بنەمایەکی گرنگە بۆ تێگەیشتن لە دەوروبەر، ئەمەش وەهادەکات بانگەشە بۆ ئەو ڕاستییە بکرێت، گەر مرۆڤ ئەم توانا ئاوەزییەی نەبوایە، ئەوا لە ژینگەیەکی پەرش و سەرلێشێواو دەبوو، بەڵام مرۆڤ لەڕێگەی پرۆتۆتایپەوە زانیارییەکانی سەبارەت بە جیهان ڕێکدەخات و پۆلێیندەکات، وەهایلێدەکات بتوانێت لە دیاردەکان تێبگات، بەمەش تیۆری پرۆتۆتایپ لە یەککاتدا گورزێک بوو، کە لە هەردوو تیۆری کلاسیک و پێکهاتەیی. چۆمسکی دا، کەواتە تیۆری پرۆتۆتایپ ڕۆش Rosch وتەنی لە سایکۆلۆجی درکپێکردنەوە سەرچاوەیگرتووە، کە بەهۆی خاوەنداریێتی خەسڵەتە تایبەتەکانەوە بڕیار لەسەر ئەندامێتی لە پۆلێکدا دەدرێت، بەڵام بۆ بوون بە ئەندامێتیی پۆلێك پێویستی بە خاوەنداریێتی هەموو خەسڵەتەکان نییە، تەنها ئەوەندەیە، کە قوماشی چەمکەکە بەیەکەوە گرێبدرێت، هەروەک چۆن ویتگنشتاین Wittgenstein پێیوابوو، بەپێی تیۆری پرۆتۆتایپ دەوروبەر واتای وشەیەک لەنێو پۆلەکەدا دیاریدەکات، یاخود پەیوەستە بەوەی چ مەرجێک لە ساتێکی دیاریکراودا لە شوێنی خۆیدا ڕۆڵی لە پێناسەکردن و دیاریکردنی چەمکەکەدا هەیە(دیریك جیرارتس، 2013، 271)، بۆیە خەسڵەتەکانی چەمکێک بەرێککەوتن، نەک جەوهەری، بڕیاری لەسەر دەدرێت، بۆ نموونە ڕەنگە ئەندامەکە خاوەنی هەموو خەسڵەتە تایبەتەکانی پۆلەکە بێت، یان خاوەنی هەندێک بێت، بەڵام خاوەنی هەموو خەسڵەتەکان نەبێت، کەچی هێشتا ئەندامێتی لە گروپەکەدا دەهێڵێتەوە، لێرەدا پەیوەست بە بابەتی توێژینەوەکە، ئەو پرسیارە چێدەبێت، کە هێزی سیمانتیکیی وشەکان بەپێی پرۆتۆتایپ چۆن بڕیاری لەسەر دەدرێت؟ بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە پێویستە بنەماکانی تیۆری پرۆتۆتایپ بخەینەڕوو.

١/٢-٢ تایبەتمەندییەکانی تیۆری پرۆتۆتایپ

لەڕاستیدا زانستی زمانی درککردن، تا ئێستاش بە تیۆری پرۆتۆتایپەوە چەسپاوە، چونکە نزیکەی هەموو خوێندکارانی ئەم بوارە وەک یەکێک لە سێ بنەما بنەڕەتییەکانی زانستی زمانی درککردن، بە سکێما و پۆلەکانی ئاستی بنەڕەتی دادەنێن، هۆکاری ئەمەش بۆ ئەو تایبەتمەندییانە دەگەڕێنەوە، کە پەیوەستن بە تیۆری پرۆتۆتایپەوە.

جیرایرتس Geeraerts، لە بەچەمککردنی وشەکانی زماندا بەپێی تیۆری پرۆتۆتایپ، چەند بنەمایەکیان جیاکردووەتەوە، کە پێکەوە کۆی تیۆرییەکە دەناسێنن، هەروەك: أ. پلەبەندیی ئەندامی پرۆتۆتایپ، ب. چەقی پرۆتۆتایپ، پ. ئەندامی پەراوێزی، ت. خێزانە لەیەکچووەکان(Geeraerts, D: 1997: 35)، لێرەدا بە کورتی ئاماژەیان بۆ دەکەین:

أ. پۆلبەندییە پرۆتۆتایپییەکان، وشە بەپێی ئەم تیۆرە بەهۆی مەرجی پێویستی و ناچارییەوە پێناسەناکرێت، هەروەك لە مۆدێلی پۆلبەندیی باودا، پێوەری پۆلێنکردنەکە بووە، واتە وشەکانی زمان بەتایبەت پۆلی ناوەکان، بەهۆی لیستێك لە مەرجی ناچارییەوە نابنە ئەندامی پۆلێك، بەڵکو پتر بەهۆی بنەما و پرۆسەو درککردنی سایکۆلۆجییەوە، کە بە پرۆتۆتایپ ناودەبرێت دەبنە ئەندامی پۆلەکە، پەیوەست بەمە گیڤن Givón بڕوایوایە، کە سەرەتا وشەیەک، بەپێی ئاوەزمەندێتیی و ئەزموونی قسەکەران لە شوێنی سەرەکیدا دەردەکەوێت، وشەیەکیش هەیە، کە زیاتر لە ئەندامی سەرەکی دەچێت، بەو واتایەی؛ مرۆڤ لە پۆلکردنی شتەکاندا، ئەزموونە

جەستەییەکانی پێوەرن بۆ بەچەقکردنی درکپێکردنی شتەکە، بەمەش ئەندامی پرۆتۆتایپی وشەکە دیاریدەکرێت(Givón, T: 1995: 12)، لێرەدا با بڕوانینە چەمکی وشەی (ژن) گەر بەپێی مەرجی ناچاری بێت، ئەوا پێویستە وەك ئەندامی (مێیەك کە شویکردووە) جیابکرێتەوە، لەکاتێکدا گەر بەپێی دونیابینیی مرۆڤی کورد، چەمکی پرۆتۆتایپی (ژن) دیاریبکرێت، مەرج نییە (شوکردوو بێت)، بەڵکو ڕەنگە لایەنی هێزی کەسێتیی مێینە دەربخات.

ب. پۆلە پرۆتۆتایپییەکان پلەی ئەندامێتیی پۆلەکان پیشاندەدەن؛ بەجۆرێك کە هەموو ئەندامێک بە یەکسانی نوێنەری پۆلێک نییە، ڕۆڵی پرۆتۆتایپ لەڕووی واتاییەوە ئەوەیە، کە وشەکان خاوەن واتایەکی سەرەکیی و ناوەندین، لێرەوە ئەندامی وشەیەکی ڕێزمانی، مەرج نییە خاوەن تایبەتمەندییەکی یەکسان بن، بۆ نموونە هەموو ناوەکان بە ئاسانی ناتوانن لە دۆخی خاوەندارێتیدا دەربکەون و هەموو کارەکان مەرج نییە لە پێکهاتەی نادیاری ڕستەدا بەکاربهێنرێن، کەواتە هەموو ناو، یان هەموو کردارەکان، بە یەکسانی نوێنەری پۆلی ڕێزمان ناکەن، یاخود فۆنێمی هەر زمانێک بەپێی پرۆتۆتایپیان پۆلێنبەنددەکرێت، لەڕوانگەی تایلوردا، هەر ئاخێوەرێک بەشێوەیەکی تایبەت، فۆنیمەکانی زمان بێژە دەکات و دەنگەکانی بەرهەمدەهێنێت، بۆ نموونە /t/ لە زمانی ئینگلیزیدا چەندین ئەلۆفۆنی هەیە، بە وتەیەکی دیکە؛ مەرج نییە هەموو ئاخێوەران یەک شێوازی بەرهەمهێنانیان هەبێت، تەنانەت هەندێکیان توانای جیاوازیی نێوان ئەم فۆنێمانەشیان نییە، بەڵام هەموو ئاخێوەران فۆنێمێکی پرۆتۆتایپیان لە مێشکیاندا هەڵگرتووە و پۆلەکانی دیکەش بەپێی لێکچوونیان لەگەڵ ئەو فۆنێمەدا لێکدەدرێتەوەو پۆلێندەکرێن(Taylor, J. R : 1995: 2.

پ. پۆلە پرۆتۆتایپییەکان، خێزانی دروستە لێکچووەکان دەخەنەڕوو، ویتگنشتاین (١٩٥٣) لە پۆلکردنی شتەکاندا ئاماژەی بە ڕۆڵی خێزانە لێکچووەکان داوە، پێیوایە خێزانە لێکچووەکان خەسڵەتی هاوبەشێتی تێدا نییە، بەڵکو چەشنی تاڵی قوماشێکە، بەمپێیە ئەگەر مرۆڤ بخوازێت لە ئاماژەبۆکراوەکانی وشەیەك تێبگات، ئەوا پێویست بە ئیلیمێنتێکی هاوبەش ناکات، بەڵکو پەیوەندیی خێزانە لەیەکچووەکان دەتوانن ببنە بنەمایەك بۆ ئاماژەبۆکراوەکانیان، کۆڤێس Kövecses وشەکانی بەپێی بنەمای چەمکی پرۆتۆتایپی خێزانە لێکچووەکان، بەراوردکردووە و پێیوایە، پێویستە وشەکان بە شیکارییەکی گونجاو پێناسەبکرێن و پشکنینیان بۆ بکرێت، بۆئەوەی ئەندامانی سەرەکی هەر کۆمەڵە وشەیەک دەستنیشانبکرێن، ناکرێت تەنیا بەپێی لێکچوونی ڕواڵەتی وشەکان، سەبارەت بە پۆلێنبەندییەکانیان بڕیاربدرێت (Kövecses, Z: 2006: 79)، بەمپێیە کۆمەڵە واتایەك، کە سترۆتایپین بۆ خێزانە لێکچووەکان، ئەو ڕاستییە دەگرێتەوە، کە هەموو واتاکان بەشێوەیەکی دروستەیی هاوتای گرنگ نین.

ت. ئەندامە پرۆتۆتایپییەکان، لە لێوارەکاندا کاڵدەبنەوەو بە ئەندامی پەراوێزی دەناسرێن، پرۆتۆتایپەکان بەرچاوترین ئەندامانی هەر پۆلێکن کە لە ئەندامەکانی دیکە زەقتر و سەرەکیترن، ئەندامەکانی دیکەش تاڕادەیەک تایبەتمەندیی پرۆتۆتایپی نیشاندەدەن، بەڵام بەشێوەی سەرەکی و ناوەندی هەژمارناکرێن، بەڵکو ئەندامی پەراوێزین (Givón, T : 1987: 12)، بۆ نموونە با بڕوانینە چەند جۆرێکی میوە، کە لەلایەن ڕۆش و مێرڤیسەوە لێکۆڵینەوەی لەسەر کراوە، هەروەك (پرتەقاڵ، سێو، مۆز، ئەناناس، شوتی، هەنار، گوێزهند، زەیتوون)، بەجۆرێك بۆ ئەمریکاییەک پرتەقاڵ و سێو و مۆز ئاساییترین میوەکانی دنیان و چەقی پرۆتۆتایپین، لەکاتێکدا ئەناناس و شووتی و هەنار لە بواری ئەو تایبەتمەندییانەوە پێگەیەکی نزمتریان هەیە، بەپێی پلەبەندیی پرۆتۆتایپی میوە دیاریدەکرێن، دواتریش دەکرێت بپرسین ئایە گوێزهێند و زەیتوون میوەن؟ کە دەکرێت گوێزهند وەك ئەندامی پەراوێزی جیابکرێتەوە، بەمەش دەکرێت بانگەشەی ئەوە بکرێت، کە سنوری پرۆتۆتایپەکان لێڵ و ناڕوونن (Rosch, E & Mervis, Carolyn B: 1975: 1).

گەر لەسەر ئەم چوار تایبەتمەندییە، لە چەمکی وشەکانی زمان بڕوانین، ئەوا پەیوەست بە ئاوەزمەندی و دنیابینی و ئەزمونی ئاخێوەرەوە، دەشێت چەمکێك ببێتە ئەندامی چەقی پرۆتۆتایپەکەو چەمکێکی دیکە ببێتە ئەندامی پەراوێزی بۆ یەکێکی دیکە پێچەوانە ببێتەوە، هەروەها کەلتووریش ڕۆلی سەرەکی لەم وەرگرتنە پرۆتۆتایپیەدا دەبینێت، لە تیۆریی هۆشەکیدا، ڕێزمان لە سروشتی خویدا، واتادارە و ئەم واتاداربوونە ئاماژە بە توانستی یەکەکانی زمان دەکات، کە دەتوانێت بەشێوەیەکی سادە، یان ئاڵۆز بێت، یاخود لە ڕستەیەکدا دەربکەوێت. واتا لەم ڕوانگەیەدا هاوتای بەچەمککردن پێناسەدەکرێت، لێرەدا دەکرێت بڵێین، کە (واتا) نەک هەر ڕەنگدانەوەی دۆخێکی تایبەت و دیاریکراوە، بەڵکو نیشاندەری ئەو شێوازە وەسفییە جیاوازانەیە، کە ئاخێوەر بۆ ئەو چەمکە هەڵیدەبژێرێت (Hemavand, Z : 2011: 26)، بۆیە لێکدانەوە ئاماژەیە بە توانای ئاخێوەر بۆ چەمککردنی بارودۆخێکی تایبەت، یان ئاماژەیە بە ئەزموونێک، کە بە زمانی جیاواز دەردەکەوێت و بەپێی پێکهێنە زمانییەکان لە گوتاردا دەستنیشاندەکرێت، یەکێک لە ڕەهەندەکانی بەچەمککردن، ڕوانگەی ئاخێوەرە بۆ وەسفکردنی دۆخ، یان پرۆتۆتایپی وشەکانە، ڕەنگە دوو وشە لە ڕووی چەمکییەوە وەکیەکبن؛ بەڵام بەپێی ڕوانگەی ئاخێوەران، پرۆتۆتایپ و

بەکارهێنانی هەر دوو وشەکە لەگەڵ یەک جیاواز بێت. هەر لەبەر ئەم هۆکارەش هەریەکەیان بە ناچاری، بەشێوەی جیاواز دەنووێنرێتەوە، بۆ نموونە ئەم دوو وشەیە Emigrate/Immigrate لە زمانی ئینگلیزیدا سەرەڕای لێکچوونی واتایی، لەڕووی بەکارهێنانەوە لە یەکتر جیاوازن (هەمان سەرچاوەی پێشوو:49).

٢/٢ هێزی واتای سیمانتیکی وشە بەپێی تیۆری پرۆتۆتایپ

لە وەچەپاری پێشوودا باس لەوە کرا، کە یەکێک لە جیاوازییەکانی نێوان زمانناسان و ئەوانەی لە ڕوانگەی نەریتییەوە سەیری پۆلێنبەندیی دەکەن، پشتبە سروشتی وردی پۆلێنە واتاییەکان دەبەستن، بەجۆرێك بەپێی ڕوانگەی نەریتی هەر پۆلێک وەک دەفرێک وایە، ئەو ئەندامانەی، دەیانەوێت لەناو ئەم دەفرەدا دابنرێن، دەبێت هەندێک پێوەر و تایبەتمەندییان هەبێت و ئەگەر ئەندامێک مەرجی پێویست و بەس Necessary and Sufficient ی نەبێت، ناتوانرێت لەناو ئەو دەفرەدا دابنرێت، بەڵام لە ڕوانگەی پرۆتۆتایپەوە دژی هەبوونی مەرجی پێویست و بەسە، هەر بۆیە ڕۆش لێکچوونەکانی خێزان وەک پێوەرێک بۆ ئەندامێتی لە پۆلەکاندا دەخاتەڕوو، بۆ نموونە لە پۆلی باڵندەدا لە ڕوانگەی باوەوە، توانای فڕین بۆ باڵندە نە مەرجێکی پێویستە و نە مەرجێکی بەسە، هەندێک باڵندە ناتوانن بفڕن و هەندێکیش هەن کە دەفڕن بەڵام باڵندە نین، لێرەدا لە ڕوانگەی تیۆری پرۆتۆتایپەوە، هەبوونی پەڕ، باڵ، دوو قاچ و توانای فڕین تایبەتمەندی ناسنامەی باڵندەیە، کە دژی پێناسە کۆنەکانە (Auwera, J. V. D & Gast, V : 2011: 112)).

ویتگنشتاین بەپێی لێکچوونی خێزانی، ئاماژە بە پۆلێنبەندیی دەکات و پێیوایە بە سەیرکردنی وێنەی خێزان و بنەماڵەیەک، دەبینیت هەندێکیان لووتیان هاوشێوەیە، بەڵام هەندێکیان یەک چاویان وەکیەکە و هەندێکی دیکەشیان چەناگەیان لەیەکدەچێت، بەڵام ناتوانرێت چاوەڕێی ئەوە بکرێت هەموو ئەندامانی خێزانەکە بە تەواوی لەیەکبچن و هاوشێوەبن (Wittgenstein, L : 1958: 33)، کەواتە مەرجی چوونە ناو پۆلێک، لێکچوونی تەواو نییە و ناکرێت چاوەڕوانی ئەوە بین کە هەموو شتەکان تایبەتمەندییەکی تەواو هاوبەشیان هەبێت (Rosch, E : 1977: 4)، ئەمەش نەك دەبێتە پێوەر بۆ بە پەلەبەندی ئەندامی پۆلێك بەڵکو ڕۆڵی لە پرۆتۆتایپی چەمکی وشەشدا هەیە، بەجۆرێك ئەم پلەبەندی ئەندامییە لە چەقەوە بۆ پەراوێزی و دیاریکردنی پرۆتۆتایپی لێکچوونی خێزانی نەك هاوبەشێتی خەسڵەتە واتاییەکان، هێزی واتای سیمانتیکی وشەکە دەخاتەڕوو.

٢/٢-١ هێزی واتای سیمانتیکی وشە بەپێی چەق پرۆتۆتایپ

چەق پرۆتۆتایپ، پەیوەست بە کۆی چەمکی وشەیەکەوەو لە چوارچێوەی ئەم توێژینەوەیەدا، بەو چەمکە دیاریدەکەین، کە پەیوەستەگی و گرنگی بۆ قسەکەر/ نووسەر زیاترە، لەمەشدا بۆچوونی دیرڤێن Dirven و ڤێرسپور Verspoor دەکەینە پێوەر، کە سێ شێواز بۆ چەقترین و زەقترین چەمک لەنێوان وشە جۆراوجۆرەکاندا دەستنیشاندەکات:

١. سەرەتا پێویستە بزانرێت چ چەمکێک زووتر لە ئەندامانی دیکەی ئەو وشەیە لە کاتی بیستندا دێتە مێشکی ئاخێوەرەوە.

٢. ڕێژەی کام چەمک لەڕووی ئامارییەوە بۆ بەکارهێنانی زۆرترە.

٣. کام چەمک توانای بەرزتری هەیە، واتە پاساوێکی باشتری بۆ چەمکەکانی دیکە هەیە(Dirven, R & Verspoor, M : 2004: 3).

لانگاکر بڕوایوایە، زۆرجار وشەکان بەپێی مەوداکەیان بە پرۆتۆتایپ پێناسەدەکرێن و ئاخێوەرانی هەر زمانێک بەپێی ئەزموون و زانیاریی خۆیان ئەم مەودا، یان نزیکییە دەستنیشاندەکەن، بە وتەیەکی دیکە؛ لانگاکر خاڵە ناوەندییەکان لە دیاریکردنی پێگەی سەرەکیترین وشە لەبەرچاودەگرێت (Langacker, R.W: 1987: 14-17).

لەم توێژینەوەیەدا و پەیوەست بەو سێ خاڵەی پێشتر خرانەڕوو، بۆگەیشتن بە ئەنجامی دیاریکردنی پرۆتۆتایپی چەمکی (ژن، ئافرەت، کچ، کیژ)، پشت بەو دەقانە دەبەستین، کە ئەم وشانەی تێدا بەکارهاتوون، بۆ ئەمەش پێویستە چەند دەقێك بکەینە بنەمای لێکدانەوەکە:

١أ. کۆمەڵگەی کوردستان، وەك هەریەکێك لە کۆمەڵگەکانی تر، لەڕۆژهەڵاتی ناویندا، سەبارەت بەپرسی ژن، دەکەوێتە ڕیزبەندی ئەو وڵاتانەی کە ژن تێیدا لە ئەمن و ئاسایشدا نییە. ژنبوون و دونیای ژن بەڕادەیەکی زۆر کورتکراوەتەوە بۆ جەستەی و ناموسی خێزان و پیاوی پێوە گرێدراوە. کەمترین ژن لە کاردان و کەمترین ژن بڕیاردەرن؛ چ لە خێزان چ لە ناو کۆمەڵگە، چ لە سیاسەتیشداو چ لە شوێنی کارو...هتد(https://www.awene.com/article?no=222&author=141).(بەهار مونزیر، ژن کێیە؟)

سەرەتا بەپێی خەسڵەتە واتاییەکانی چەمکی (ژن) و پەیوەست بە فەرهەنگی زمانی کوردییەوە، هەڵگری خەسڵەتی واتایی [+مرۆڤ، +مێ، + هەراش]، بەڵام لە دەق (١)دا، فۆرمە وشەی (ژن)، کە (٥) جار بەکارهێنراوە، لەو واتا فەرهەنگیە دەردەچێت، کە تەنها هەڵگری ئەو خەسڵەتە واتاییانە بێت، بەڵکو بەپێی پرۆتۆتایپی وشەکە، ژینگەو دەوروبەرو پێشینەی

کۆزانینی نووسەر، دەبنە کۆتوبەندی واتای وشەکە، هەر ئەمەشە وادەکات نووسەر چەمکی (ژن) لە جیهانی راستەقینەدا بە چۆنییەتی مامەڵەکردن لەگەڵ ژن ببەستێتەوە، بۆیە لای نووسەر چەقی پرۆتۆتایپی چەمکی ژن بریتییە لە "چەوساوە".

ب. ژن، ژیان، ئازادی

یەکێکە لە دروشمە دیارەکانی رەوتی بزوتنەوەی فمێنیستی لە کوردستان، ئەم دروشمە لەو ئاوەزمەندی و دونیابینیەی رەوتی مێینەی کوردەوە سەریهەڵداوە، کە پیاو مرۆڤێکی چەوسێنەرو لەبەرامبەردا (مێ) مرۆڤێکی چەوساوەیە، بۆیە لە دروشمەکەدا جەخت لە ژیان و ئازادی بۆ مرۆڤێکی چەوساوە دەکرێت، کە ژنە، ئەمەش وەهایکردووە لە کۆنەستی رەوتی فێمنیستیدا چەمکی پرۆتۆتایپی ژن مرۆڤێکی چەوساوە بێت، لەم روانگەیەشەوە گەر بروانینە ناونانی (رۆژی جیهانیی ژنان) بە دیوێك هەمان شێکاری بۆ هۆکاری ناونانەکە دەبینرێتەوە، بە دیوەکەی دیکەشدا بۆ هێزی کەسێتیی ژن دەگەرێتەوە، ئەم دیوەشیان خوێندنەوەیەکی بەهێزتر هەمبەر بە دیوەکەی پێشوو هەڵدەگرێت وەك لە شیکاری نموونەی (١پ)دا خراوەتەروو.

پ. ژنانی کورد پێداگری دەکەن و دەڵێن هەق دەسەندرێ (نادرێ
https://www.xendan.org/detailnews.aspx?jimare=162310&babet=15&relat=7512)

لەم ناونیشانەدا، بەپێی مۆرکی حزبی سیاسی هەرێمی کوردستان، کە ژن تایبەتە بە ناونانی مێیینەی سەربە یەکێتیی نیشتیمانیی کوردستان، چەقی پرۆتۆتایپی وشەی ژن لەم ناونیشانەدا پیشاندانی لایەنگرانی یەکێتیی نیشتیمانی کوردستانە، بۆیە پرۆتۆتایپی وشەکە لە "هێزی کەسێتێدا" چڕدەبێتەوە.

هەر سەبارەت بەم خاڵە، ناونانی رۆژی جیهانیی مێیینە، پەیوەست بە حزبە کوردییەکانەوە، بە (رۆژی جیهانیی ئافرەتان)، (رۆژی جیهانیی ژنان)، ناونراوە، کە هەریەك لەم ناونانە بۆ لایەنگرانی حزبەکان بە چەمکە پرۆتۆتاییپیەکەیەوە بەکاردەهێنرێت.

ت. پیاو ئەیەوێ ژنەکەی دەستڕەنگین بێت. (وتارێکی ئازاد جەلال).

لێرەدا چەمکی چەقی پرۆتۆتایپی وشەی (ژن)، تەنها لە چەمکی [شوکردوو]دا، چڕناکرێتەوە، بەڵکو چەقی پرۆتۆتایپەکە "خاوەنداریێتی"یە، کە دەکرێت بەگشتی ئەم چەمکە بە دونیابینیی پیاوەوە ببەسترێتەوە.

ج. ژن هەیەو ژانیش هەیە.

لە دەقی پەندی (ج)دا، چەقی پرۆتۆتایپی چەمکی (ژن)، هەموو ئەو خەسڵەتە ئەرێنیانەن، کە لە کۆمەڵگای کوردیدا کەسێتیی مێینەیەکی سەرکەوتووی پێدەناسرێتەوە، هەروەك (مەردێتی، پشتبەستوو بەخۆی، گورجوگۆڵ، لەخۆبردوو، ناسك، قەشەنگ، ژیر، لێهاتوو، خاوێن)، بۆیە کاتێك کە دەوترێت (بەراستی ژنە.)، ئەوا بەگشتی چەقی پرۆتۆتاییپیەکەی لە ئاوەزمەندێتیی کورددا مێینەیەکی سەرکەوتووە.

٢.أ. فیکری کاریگەرییەکی راستەوخۆی لەسەر زمان هەیە، دەبینین چۆن ئافرەت بە (زەعیفە، شەرەفی پیاو، لاواز و بێهێز دادەنرێت. دواتر دەڕۆینە سەر کێشەکان و وتار و میدیاکان پڕ دەکەین لە بەکارهێنانی کۆمەڵە دەستەواژەیەکی وەک کوژرانی ئافرەت و دەستدرێژیکردنە سەری، لاوازیی بەرامبەر پیاو و هەوڵەکانی بۆ وەرگرتنەوەی مافەکانی لە رەگەزی بەرامبەر! (https://www.basnews.com/so/babat/768788) (کۆژیا ئاغاوەیس، ئافرەت وەک چەمکێک).

لەم دەقە وتارەدا چەمکی ئافرەت بە روانگەیەکی سیاسییانە بەکارهاتووە، لەگەڵ ئەوەشدا هەڵگری چەمکی نەرێنیانەی کۆمەڵگایە، هەروەکچۆن لە (١ج)دا چەقی پرۆتۆتایپی ژن بە ئەرێنی دیاریکرا، لێرەشدا بە چەمکی نەرێنی "زەعیفە، لاواز، بێدەستەڵات"، لە دونیابینیی کورددا رەگیداکوتیوە، هەروەك لە دەربڕاوەکانی (ئافرەت داماوە هیچی پێناکرێت./ سەگ بە ئافرەت ناوەرێت.) بەرجەستەدەکرێت.

ب. بوون بەپێغەمبەر وا دەخوازێت کەسەکە دەعوە وبانگەوازەکەی ئاشکرا بکات و روو بەرووی پیاوان وئافرەتانیش ببێتەوە، ولەگەڵ خەڵکدا بەنهێنی وئاشکرا کۆ ببێتەوە، وهاتن وچوون لە هەموو بەشەکانی زەویدا، وروو بەروو بوونەوەی ئەوانەی بانگەوازەکە بەدرۆ دەزانن ودژایەتی دەکەن، وئامادەکردنی هێز وسەرپەرشتی کردنیان، بێگومان هەموو ئەمانە لەگەڵ بونیەی پیاواندا گونجاوە نەک ئافرەت. (https://walamakan.com/3153).(بۆچی هیچ یەکێک لە پێغەمبەران ئافرەت نەبوون؟)

لە (٢.ب)دا، چەقی پرۆتۆتایپی وشەکە، لە هێزی ئافرەت بەرامبەر بە پیاو دیاریدەکرێت و چەقی پرۆتۆتاییپیەکە روانگەیەکی ئاینی لەخۆدەگرێت، بەجۆرێك چەقی پرۆتۆتایپی (ئافرەت) لەروانگەیەکی ئاینییەوە، بێدەستەڵات و نەکردەو بۆ سەرتۆپیبوون لە بوارەکاندا قەدەغەکراوە.

پ. ئافرەت نوقسانە ...چونکە لە پەراسویەکی خوار دروست بووە(https://www.dabran.org/Dreje.aspx?jimare=14117&paiwandidar=2)

لە دەقی (٢پ)یشدا، نووسەر لە روانگەیەکی ئاینییەوە، بە چەمکی لاوازیی رەگەزی مێینە بەکاریهێناوە، ئەگەرچی لە کۆی وتارەکەدا، نووسەر راستی ئەم دەقە دەخاتەروو، بەڵام

پرسیارەکە ئەوەیە، کە بۆچی بەکارهێنانی وشەی (ئافرەت) لە ئاوەزمەندێتیی کورددا پتر لە بەکارهێنانی وشەی (ژن) بە پرۆتۆتایپی لاواز بەکارهاتووە، وەڵامی ئەم پرسیارە ئەگەرچی پەیوەستە بە زانستی زمانی کۆرپەسەوە **Corpus linguistics**، هێزی سیمانتیکیی وشەکەشمان بەبەراورد بەیەکدی بۆ بەرجەستەدەکات.

بەپێی ئەم لێکدانەوەیە، هێزی واتای سیمانتیکی (ژن) هەمبەر بە (ئافرەت) بۆ گەیاندنی چەمکی ئەرێنیی کۆمەڵایەتیی و کەلتووری مێیینە زیاترە، بەپێچەوانەوە هێزی واتای چەمکی (ئافرەت) هەمبەر بە (ژن) بۆ گەیاندنی چەمکی نەرێنیی کۆمەڵایەتی زیاترە، ئەمەش بەو واتایە دێت، لاوازیی سیمانتیکی لە ئافرەتدا زووتر لە چەمکە بەهێزەکەی دەگاتە گوێگر، هەروەها چەمکی بەهێزییش لە (ژن)دا زووتر لە وشەی ئافرەت بە گوێگر دەگات، هەر بۆیە لە ئاوەزمەندێتیی کورددا ئافرەت لە دەربڕاوەکانی (ئافرەت پرچی درێژەو بیری کورت)، (ئافرەتە زەعیفەیە)، (ژن ژیانە)، (ژنە نەگاڵتە)، هەروەها ژن لە لێکسیمی (شێرەژن، کەڵەژن، شۆخەژن و ...هتد)، ژن لە دەستەواژەی (ژن و ماڵ)، (ژن و ژیان)دا، پەیوەست بەمەوە پێویستە پشت بە کۆرپەس ببەسترێت، تا بەهۆیەوە سەرجەم ئەو دەقانەی هەردوو وشەی ئافرەت و ژنی تێدا بەکارهاتوون شەنوکەوبکرێت، بەڵام بۆ ئەم توێژینەوەیە بە ناچاری پێویستە پشت بە چەند دەقێك ببەستین و مشتێك بکەینە نموونەی خەروارێك.

لە زمانی کوردیدا، بەپێی ئەو وشەو دەستەواژانەی بەشێکن لە ئاوەزمەندێتیی کورد، دەرخەری ئەوەن کە چەمکی (ژن) هەڵگری چەمکی هێزی واتاییە، بەبەراورد بە چەمکەکانی (ئافرەت، کچ، کیژ)، هەروەك لەسەر ئاستی لێکسیم؛ [شەکرەژن، شۆخەژن، شاژن، شۆڕەژن، ئاغاژن، کوێخاژن، مەلاژن، دووژنە، ژنهێنان، پیرەژن، باوەژن، ژنبەژن، بێوەژن، خاڵۆژن، مامۆژن، ژنبرا، ژنمارەکردن، ژنگواستنەوە، ژنومێرد، ژنوپیاو، ژنخواستن، فرەژنی، ژنمردوو، ژنتەڵاقدان، ژنتەڵاقدراو، ...هتد]، بووەتە چەقی دروستکردنی واتای لێکسیمەکە، هەمبەر بەمە ناتوانرێت وشەی (ئافرەت) وەك هاوواتای (ژن) ببێتە جێگرەوەی لێکسیمەکە، هەروەك لە خوارەوە خراوەتەڕوو:

[شەکرەئافرەت*، شائافرەت*، شۆڕەئافرەت*، ئاغائافرەت*، کوێخائافرەت*، مەلائافرەت*، دووئافرەتە*، ئافرەتهێنان*، پیرەئافرەت*، باوەئافرەت*، ئافرەتبەئافرەت*، بێوەئافرەت*، خاڵۆئافرەت*، مامۆئافرەت*، ئافرەتبرا*، ئافرەتمارەکردن*، ئافرەتگواستنەوە*، ئافرەتومێرد*، ئافرەتوپیاو*، ئافرەتخواستن*، فرەئافرەتی*، ئافرەتمردوو*، ئافرەتتەڵاقدان*، ئافرەتتەڵاقدراو*].

لەسەر ئاستی دەستەواژەش هەروەك پەندو قسەی نەستەق دەوترێت [ژن نیوەی ئیمانە/ گا بۆ گا مردوو، ژن بۆ ژنمردوو/ ژن و ماڵیان وتووە/ دەڵێن کێ خزمەتە؟ دەڵێت ژنم نەهێناوە/ پیاوی دووژنە، جەرگی کونکونە/ تۆ ژن هاوردە نیت، ...هتد]، کەچی وشەی (ئافرەت) وەك جێگرەوەیەك لەم دەستەواژانەدا نابینرێت، لەگەڵئەوەشدا هەندێکجار چەمکی (ژن) بۆ واتاو مەبەستی ناشرینکردن و هەجوو/ جنێو و بەکەمسەیرکردن و نزمکردنەوەی پلەو پایەی چەمکی (مێینە) بەکاردەهێنرێت، وەک [ژنانی، سەرژنانی، پیرەژنی دۆڕاو، ژنهەڵگرتن، ژنهەڵگیراو و ...هتد)، بەهەمانشێوە واتای ئەم لێکسیمانە بە چەمکی (ئافرەت) دروستنەکراوە، لێرەدا و بەپێی ئەم نموونانە گریمانەی ئەوە دەکرێت، کە هێزی سیمانتیکی چەمکی ژن کاریگەریی لەسەر بە بەبڕشتی ئەو لێکسیمانە هەبێت، جا چ بەشێوەی ئەرێنی، یاخود نەرێنی بێت، بەمپێیە چەمکی ژن لە ئاوەزمەندی و دونیابینی و پەیبردن و درککردنی زمانی کوردیدا لەڕووی واتای سیمانتیکییەوە بە بەراورد بە چەمکی ئافرەت بەهێزترە.

٢/٢-٢ هێزی واتای سیمانتیکی وشە بەپێی خێزانە لێکچووەکان

لێکچوونی خێزانیی، بیرۆکەیەکی فەلسەفییە، وەك ئاماژەی بۆ کرا، کە بۆ ویتگنشتاین دەگەڕێتەوە، پێیوایە ئەو شتانەی کە دەتوانرێت وا بیربکرێتەوە بە یەک تایبەتمەندیی هاوبەشی جەوهەری بەیەکەوە گرێدراون، لەڕاستیدا دەشێت بە زنجیرەیەک لێکچوون نەك هاوبەشێتی بەیەکەوە بەسترابێتنەوە، بەو واتایەی؛ هیچ تایبەتمەندییەک لەگەڵ هەموو شتەکاندا هاوبەش نییە، هەروەك ناوبراو لەسەر چەمکی (یاری) و (ژمارە) لێکچوونی خێزانیی، خستووەتەڕوو، بەجۆرێك لە دیاریکردنی یاری و ژمارەکاندا، پێیوایە، وەك پۆلی کەتیگۆرییەك سنووریکی ڕوونوئاشکرا لەنێوایاندا نییە، بۆ نموونە لە پۆلێنی (یاری)دا، هەروەك (یاری تەختە، یاری تۆپ، یاری ئەڵقە) دەکرێت بزانرێت چۆن لێکچوونەکان سەرهەڵدەدەن و وردەوردە سنورەکان نامێنن، ئەنجامی ئەم پشکنینە ئەوەیە تۆڕێکی ئاڵۆزی لێکچوونەکان یەکتردەبڕن، بەجۆرێك هەندێکجار لێکچوونە گشتییەکان پۆلی یارییەکە پێکدەهێنن، بەهەمانشێوە جۆرەکانی ژمارە خێزانێك پێکدەهێنن، لێرەدا ئەو پرسیارە ڕۆڵدەبینێت، کە بۆچی بە شتێک دەڵێین "ژمارە"؟ ڕەنگە لەبەرئەوە بێت، کە پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی لەگەڵ چەند شتێکدا هەیە، کە تا ئێستا بە ژمارە ناودەبرێت.

بەکارهێنانی وشە، بەپێی سیمانتیکی درکپێکردن، هەڵگری کۆزانیاریی زمانی و ئینسیکلۆپیدیاییە، ئەم کۆزانینانە چەمکی

وشەکە پێکدەهێنن، کە بەپێی تیۆری پرۆتۆتایپ ئەم چەمکانە پەیوەست بە وشە هاوواتاکانەوە، هێزی وشەکە لە خێزانە لێکچووەکەیدا دەخاتەڕوو، بۆ ئەمەش دەگەڕێینەوە بۆ ئەو بۆچوونەی، کە هەڵگرتنی کۆزانیارییەکان لە تەواوی نموونەکاندا و نزیکبوونەوەی نموونەکان بە پاراستنی زانیاریی دەربارەی نموونە ڕاستەقینەکان دەبەستێتەوە، بۆ ئەمەش پشت بە هێزی واتای هەردوو وشەی (پیاو، مرۆڤ) لە دەقی کوردیدا دەبەستین، سەرەتا و بەر لە لێکدانەوەی نموونەکان، پێویستە ئەو مەودایە بەرجەستەبکەین، کە خێزانی لێکچوونی مرۆڤ پاشان چەمکی وشەی (پیاو) بەرهەمدەهێنێت.

ئەو مەودایانەی لە جیهانی ڕاستەقینەدا بەجۆرێك لە جۆرەکان بەستەریان لەگەڵ چەمکی (مرۆڤ)دا هەیە، پۆلێنبەندییەکی پرۆتۆتایپی بەپێی ئاوەزمەندی و دونیابینی و پەیپێبردنی قسەکەر لەخۆدەگرێت، کە لەسەر بنەمای جیاکردنەوەی خەسڵەتی لێکچوو، خێزانێك پێکدەهێنێت، لێرەدا توێژەر هەوڵدەدات بە ئاماژەدان بە ئاستی سەرەکی و پاشکەوتوو، پلەبەندی بۆ پرۆتۆتایپی چەمکی وشەکە بکات و بەهۆیەوە هێزی وشەکە لەڕووی سیمانتیکییەوە هەڵبهێنجێت.

چەمکی مرۆڤ خێزانێکی لێکچوو پەیوەست بە (جۆرەکانی مرۆڤ، جیهان) دروستدەکات، مەبەست لە جیهان ئەو دەوروبەرەیە، کە مرۆڤ ئەزموونە جەستەیی و فیکری و سۆزییەکانی لێوەردەگرێت، بەمپێیە چەمکی پرۆتۆتایپی مرۆڤ و پیاو ڕەنگدانەوەی ئەو دونیابینییەیە، کە لە دەوروبەرەکەیەوە هەڵیهێنجاوە، بۆ نموونە مرۆڤی کورد، لە ئەنجامی ئەزموونەکانییەوە دەربڕاوی (٢) کۆددەکات:

٢. أ. کەمێك پیاو بە.

ب. کەمێك مرۆڤ بە.

چەقی پرۆتۆتایپی (مرۆڤ)، هەر بوونەوەرێکە، کە لەڕووی جەستەییەوە مرۆڤ بێت، هەروەك (مەلۆتکە، کۆرپە، منداڵ، پیر، گەنج، کوڕ، کچ، دووەگ، شێت، مەنگۆل، کورتەباڵا)، بەگشتی چەقی پرۆتۆتایپی مرۆڤ شێوەی گشتی جەستەی مرۆڤە، پاشان بەپێی (عقل و ژیری، غیرەت، ڕەفتار)، هەم چەق و هەم پلەبەندیی ئەندامێتیی پرۆتۆتایپەکە دەگۆڕێت، بۆ نموونە لە دەربڕاوی (٢ب)دا چەمکی پرۆتۆتایپی مرۆڤ، (مەردێتی)یە، واتە لە ئاوەزی وەرگردا، غیرەت و ڕەفتار بەر لە هاتنەبیری شێوەو جەستەی مرۆڤە.

لێرەدا لێکچوونی خێزانی چەمکی مرۆڤ هەمموو ئەو مەودایانە دەگرێتەوە، کە پەیوەستن بە مرۆڤەوە، هەروەك (ژینگە، سروشت، شوێن، کات، پەیوەندی، هەستەکان، ژیری، باشی، خراپی، ئازایەتی، ترسنۆکی و...هتد)، لێرەدا ئەو پرسیارە دروستدەبێت، کە ئاخۆ دەکرێت ئاستی سەرەکی و شوێنکەوتە لە چەمکی مرۆڤدا دیاریبکرێت، ئاستی سەرەکی لە مرۆڤدا بەو خەسڵەتە سەرەکیانە دیاریدەکەین، کە پێویستە لە مرۆڤدا هەبێت، هەروەك (جەستە، ڕوح)، سەرجەم ئەو مەودایانەی دەوروبەری مرۆڤ، کە کاریگەریی کەسی لەسەر مرۆڤ دروستدەکات، بە شوێنکەوتە لە قەڵەم دەدەین، دواتریش دەیکەینە بنەما، بۆئەوەی چەقی پرۆتۆتایپی وشەی (پیاو) دیاریبکەین، کە بەشێکە لە پرۆتۆتایپی (مرۆڤ).

چەقی پرۆتۆتایپی (پیاو)، بەپێی تێڕوانینی کەلتوورییانەی مرۆڤی کورد، "مەردێتی"یە، ئەم تێڕوانینە وەهادەکات هێزی سیمانتیکی پیاو لە هێزی سیمانتیکی مرۆڤ زیاتر بێت، بۆیە گەر مرۆڤ بە واتای "مەردێتی" بەکاربهێنرێت، کاریگەرییەکەی بۆ سەر وەرگر کەمترە، بۆ نموونە بڕوانە هێزی واتای سیمانتیکی مرۆڤ لە(٣)دا:

٣. مرۆڤ لە کاتی جەنگدا هەڵدێت و وڵات بەجێدێڵێت، هەندێکی تر بە ترسنۆک ناوی دەبەن، چونکە ئامادە نەبووە بجەنگێت و بەرگریی لە نیشتیمانەکەی بکات، بەڵام دیسانەوە ڕاکردن و بەرگرییکردن دوو هەڵبژاردەی ئازادیین، مرۆڤ لە ئازادییدا بڕیاردەدات. هەمانکاتیش چ بەرگرییکردن و چ ڕاکردنیش بەشێکە لە سروشتی مرۆڤ، کە وەک میکانیزمی بەرگرییکردن لە خود بەکاردێت. (https://www.basnews.com/so/babat/429740).

یوڵا سەعید، **مرۆڤ بوونەوەرێکی باش، بوونەوەرێکی خراپ**).

بەکارهێنانی چەمکی (مرۆڤ) لە دەقی (٣)دا، لەوەدا کەلێنی واتایی دروستدەکات، کە جیاوازی لەنێوان ڕەگەزو تەمەندا ناکات، بەو واتایەی؛ هەرکەس لە جەنگدا ڕابکات ئەو وێنایەی بۆ دەکرێت، کە ترسنۆکە، لەکاتێکدا ڕاکردنی منداڵ، پیر، تارادەیەك ڕەگەزی مێ، بەپێی کۆمەڵگاکان خوێندنەوەی ترسنۆکی بۆ ناکرێت، بۆیە لێرەدا ئەو پرسیارە چێدەبێت، کە ئایا چەمکی (مرۆڤ) وابەستەیە بە خەسڵەتە کۆمەڵایەتییەکانی وەك (غیرەت، مەردێتی، ئازایەتی، نەبەردی، بوێری)، یاخود پەیوەستە بە خەسڵەتە سایکۆلۆجییەکان، لە هەمبەردا چەمکی (پیاو) هەڵگری خەسڵەتە کۆمەڵایەتییەکانی وەك (غیرەت، مەردێتی، ئازایەتی، نەبەردی، بوێری)، یان تەنها هەڵگری خەسڵەتە سایکۆلۆجییەکانە؟ ئەمەش ئەو پرسیارە بەدوای خۆیدا دەهێنێت، کە ئایا ڕاکردن یان بەرگریکردنی (پیاو) دوو بژاردەی ئازادین، یان مرۆڤ، ئایا پیاو بە چەمکە کەلتوورییەکەی، ئەم دوو بژاردەیەی پێدەدرێت، سەرجەم ئەم پرسیارانە، بەپێی خێزانە لێکچووەکانی چەمکی (پیاو)، کە لەڕووی سیمانتیکییەوە بەهێزترە لە چەمکی (مرۆڤ) سەرچاوەدەگرێت.

بەپێی دیدی ویتگنشتاین، ئەو شتانەی لە دونیادا چەمکێك دەیانگرێتەوە، تۆڕێکی ئاڵۆز لە لێکچوونی هەم گشتگیرانە و هەم

نزيك وردو ئاشكرا دروستدەكەن -Taylor, J.R :1995: 38 (40)، گەر لەم روانـگەيەوە لە چەمـكى مـرۆڤ بـروانين، ئەوا هەريەك لە چەمـكى (نـێرومێ، كـۆرپە، منـداڵ، مێردمنـداڵ، هەرزەكار، لاو، گەنج، كامڵ، بەتەمەن، بەساڵاچوو، پەككەوتە، ژن، ئافرەت، پياو، كور، دوورەگ، كچ، كيژ) دەگرێتەوە، بەپێی تێروانين و ديدگەی كەلتووری و كۆمەڵايەتی، چەمكی هەريەك لەوانەی ئامـاژەی بـۆ كـراوە، هەڵگـری دركپێكـردنێكی جيـاواز لەوەی ديكەيە، گەرچی مرۆڤ هاوواتای هەريەك لەوانەيە كە نـاوهێنراوە، بەڵام ئەوەی كە دەچێـتە ژێـر چەمـكی مـرۆڤەوە و دەبێتە هاوواتای، تەنها چەمكی (پياو)ە، لەگەڵئەوەشدا بەپێی بەكارهێنانی كەلتووريیانەی چەمكی پياو نابێتە هاوواتای چەمكی مـرۆڤ، هەرئەمەش وايكـردووە چەمـكی مـرۆڤ نەبێـتە چەق پرۆتۆتـايـپ، هەربـۆيە لە لێكسـيمەكانی (پيـاوبوون، پيـاوێتی، پيـاوانە، پياوسـالاری، بۆرەپيـاو، پيـاوكوژ)، وشـەی مـرۆڤ ناتوانێت جێگەی بگرێتەوە.

٣-٢/٢ هـێزی واتـای سـيمانتيكی بەپـێی پلەبەنـدی ئەندامەكان

پلەبەنـــدی ئەنـــدامەكان، لەنێـــوان چەق و پەراوێـــزدا دياريـــدەكرێت، هەروەهـا لەنێـو خەسـڵەتە لێكچووەكانـدا پلەبەنـدی ئەنـدامەكان دياريـدەكرێت، بـۆ نمـوونە چەق پرۆتۆتـايپی مـرۆڤ بەپێی كەلتووری كـورد چەمكی(پياو)ە نەك (ژن)، بەڵكو چەمكی ژن دەبێتە ئەندامی پرۆتۆتايپی مرۆڤ.

دونيـابينی تـاك و ئەو پێشـينە كـۆزانينەی، هەيەتی لەلايەك، پێشنەی كۆزانينی هاوبەشی كۆمەڵگا لەلايەكی ديكە، پلەبەندی ئەنـدامەكان دەگۆڕێـت، بـۆ نمـوونە گەر هەريەك لە دەق و دەربڕاوەكانی (١، ٢، ٣) بكەينە پێوەری ئەندامبوونی چەمكی (مرۆڤ، پياو، ژن)[5]، ئەوا دەبينرێت، بەپێی تێڕوانينی كۆمەڵگای كوردی بۆ چەمكی (مەردێتی، بوێری، عاقڵی) پياو دەبێتە چەق و (مـرۆڤ و ژن) ئەنـدامن، بەڵام هەريەك لە (منـداڵ، كـچ،) ئەندامێكی پەراوێزين، ئەمەش ئەوەمان لابەرجەستەدەكات، كە ئەنـــدامەكان پـــێگەيەكی يەكســـانيان نيـــيە، بەڵكـــو لە نموونەيبترينە، يان باشترينەوە بۆ لاوازترين دياريدەكرێت.

چەق پرۆتۆتـايـــپ، باشـــترين چەمـــكی پرۆتۆتـــايپی پـــۆلە چەمـكەكەيە، بـۆ نمـوونە چەمـكی پيـاو كە چەق پرۆتۆتـايپی مـرۆڤە، باشـترينی پـۆلی مـرۆڤە، كە ئەمەش بەپـێی تێڕوانيـنی كەلتووريـانەی كۆمەڵگـای كـوردی دياريـدەكرێت، بەمێـيە ئەنـدامی پرۆتۆتايپييەكـان لە باشـترين نمـوونەوە بـۆ لاوازتـرين نمـــوونە دەســـتپێدەكەن، لەمەشـــدا باشـــترين و لاوازتـــرين ئاماژەبۆكراو دەناسێنرێت.

پەيوەسـت بە شـيكاركردنی چەمكە هاوواتاكانەوە، سـێدلاكۆڤا Sedláková (٢٠٠٤) بنەمـــای چەمـــكی بەكارهێنـــاوە، كە بەگشـتی بەهـۆی خەسڵەتە پرۆتۆتاپييەكانی چەمكی پۆلێكەوە دياريـــدەكرێت و باشـــترين نمـــوونەش ئەزموونگەرييـــانە لە پۆلەكەدا وەك باشترين ئەندام شوێندەگرێت (فەرهاد تۆفيق حەسـەن: ٢٠١٥: ٥٦)، هەروەک لە پۆلێنبەنـدی نموونەكانـدا وشـەی پياو باشترين پرۆتۆتـايپی مەردێتييە هەمبەر بە چەمكی مرۆڤ و ژن.

ئەنجام:

لەم تـوێژينەوەدا، ڕاڤەكـردنی نموونەكـان، كە بەپـێی ڕێبـازی دركپێكردن و بە كەرەسـتەی شـێوەزاری سلێمانی شـيكراوەتەوە، سێ ئەنجامی لێ گريمانەدەكرێت:

١. بەپـێی تيـۆری پرۆتۆتـايـپ، چەق پرۆتۆتـايپی وشـەيەك پـتر هەڵگـری هـێزی سـيمانتيكييە، لە ئەنـدامە پلەبەنـدييەكانی ديكەی، بەتايبەت ئەندامی پەراوێزی.

٢. چەمكی ئەندامی پەراوێزی، لێڵ و ناڕوونە، بۆيە بەكارهێنانی بـۆ كـايەی سـيمانتيكی، وەرگـر دووچـاری كێشـەی تێگەيشـتن دەكات، بەمەش بيرو واتاو مەبەسـت و نيازمەنـدی قسـەكەر/ نووسـەر بە وەرگر ناگات، بەڵام بە مەبەسـتی پراگماتيكی، هێزی واتای پراگماتيكی زياترە.

٣. زمانەوانەكـان سـەبارەت بە وشـە هاوواتاكـان، بانگەشـەی ئەوە دەكەن كە هاوواتـای تەواو لە زمانـدا دەگـمەنە، بەپـێی تيـۆری پرۆتۆتايـپ، دەگـمەنی وشـە هاوواتاكـان بـۆ خـێزانە لێكچووەكـان و پلەبەنـدی ئەنـدامێتيی چەمـكی وشـەكان دەگەڕێتەوە، كە پەيوەسـتە بە درككـردن و ئەزمـوونی قسـەكەر لەگەڵ شتەكانی دونيادا.

ليستی سەرچاوەكان:

1. ڕێبـوار ئەحـمەد نەبی، (٢٠١٥)، پەيپێـبردنی شـاوەچە لە سـيمانتيكی دركپێكردن لە زمانی كورديدا، نامەی ماستەر، فاكەڵتی ئاداب، زانكۆی سـۆران، سـۆران، سەرپەرشـتيار (پ.ی.د. كـاروان عومـەر قـادر) بڵاونەكراوە.
2. فەرهـاد تۆفيـق حەسـەن، (٢٠١٥)، زمـان لە ڕيكلامی كورديدا، نـامەی دكتـۆرا، سـكوڵی زمـان، فـاكەڵتی زانسـتەمرۆڤايەتييەكان، زانكـۆی سلێمانی، سەرپەرشت (پ.ی.د. ئەبوبەكر عومەر قادر) بڵاونەكراوە.
3. مـحەمەدی مەحـوی، (٢٠٠٩)، زانسـتی هێمـا – هێمـا، واتـا و واتالێكدانەوە، چاپخانەی پەيوەند، زانكۆی سلێمانی، بەرگی دووهەم، سلێمانی.
4. نەريمـان حەسـەن حەمەكەريـم، (٢٠١٥)، دروسـتەی سـيتانتيک لە زمـانی كورديـدا، نامـەی ماسـتەر، سـكوڵی زمـان/ فـاكەڵتی زانسـتە مرۆڤايەتييەكـان، زانكـۆی سـلێمانی، سەرپەرشـتيار(پ.ی.مەحمود فەتحوڵا ئەحمەد) بڵاونەكراوە.

[5]. هەرچەندە لە زمانی كورديدا ئەم وشانەش (كاک، خان، خانم، خاتوون، دادە)مان هەيە و فێچەری واتايی (+ نێر، + مێ، هەراش) دەيانگرێتەوە، بەڵام ئەم وشانە زياتر وەک (نازناو، ناسک و نازداری، ئامرازی بانگكردن، ڕێزگرتن) بەكاردەهێنرێن، هەروەها ئەوەی كە جێی مەبەست بوو بۆ ئەم توێژينەوەيە چەمكی(ئافرەت، ژن، پياو)ە.

5. ديريك جيرارتس (٢٠١٣)، نظريات علم الدلالة المعجمي، ت: فريق الترجمة من جامعة الاميرة نورة بنت عبدالرحمن، الاكاديمية الحديثة للكتاب الجامعي، القاهرة، مصر.
6. عادل محەمەدی، (2023)، تێگەیشتنی هەڵە لە زمان، سوئد : چاپەمەنی، (49books).
7. کورش صفوی، (1379)، درآمدی بر معناشناسی، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
8. کورش صفوی، (1383)، درآمدی بر معنی‌شناسی. تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
9. محمد راسخ مهند، (1393)، درآمدی بر زبان‌شناسی شناختی: نظریه ها و مفاهیم. ویراست دوم. تهران: سمت.
10. Auwera, J. V. D and Gast, V. (2011), Categories and prototypes. In Song (Ed.) The Oxford Handbook of Linguistic Typology.131-147.Oxford/New York: Oxford University Press.
11. Chapman, S. (2011), Pragmatics. London: Palgrave Macmillan.
12. Croft, W. (1990), Typology and universals. Cambridge: Cambridge University Press.
13. Dirven, R. & Verspoor, M. (2004), Cognitive Exploration of Language and Linguistics. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
14. Evans, V. (2007), A Glossary of Cognitive Linguistics. Edinburgh: Edinburgh University Press.
15. Evans, V. and Green, M (2006), Cognitive Linguistics. Edinburgh: Edinburgh University Press, p: 255-545 .
16. Geeraerts, D. (1997), Diachronic prototype semantics: A contribution to historical lexicology. Oxford: Clarendon Press.
17. Givón, T. (1987), “Prototypes: Between Plato and Wittgenstein”. In: Colette G. Craig (ed.), Noun classes and categorizations) 1), 77-102: John Benjamins Publishing Company.
18. Givón, T. (1995), Functionalism and Grammar, Amesterdam: John Benjamins.
19. Hemavand, Z. (2011), Morphology in English, Word formation Cognitive Grammar. New York: Continuum International Groups.
20. Johnson, M. (1987), The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason, Chicago: university of Chicago press.
21. Kövecses, Z. (2006), Language, Mind, and Culture. Oxford: Oxford University Press.
22. Labov, W. (1973), The boundaries of words and their meanings. In: Bailey, C.-J.N., Shuy, R.W. (Eds.), New Ways of Analyzing Variation in English. Georgetown University Press, Washington, pp. 340–373.
23. Lakoff، G. W. (1987), Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about Min. Chicago: Chicago University Press, 1987.
24. Langacker, R.W. (1987), Foundations of Cognitive Grammar. Vol.I. Stanford, CA: Stanford University Press .
25. Löbner, S. (2002), Understanding Semantics, ARNOLD a member of the Hodder Group, London.
26. Löbner, S. (2013), Understanding Semantics, London: Routledge.
27. Rosch, E. & Carolyn B. Mervis.(1975), Family resemblances: Studies in the internal structure of categories. Cognitive Psychology 7.4, 1975, pp. 573-605.
28. Rosch, E. (1977), “Classification of Real-World Objects:Origins and Representations in Cognition”. In P. N. Johnson-Laird, & W. P.C. Thinking. Readings in Cognitive Science. Cambridge: University Press. 212–222.
29. Taylor, J. R. (1995), Linguistic Categorization, Prototypes in Linguistic Theory. Oxford: Oxford University Press,p:40-197. 15-.
30. Taylor, J. R. (2003), Cognitive Grammar. Oxford: Oxford University Press.
31. Wittgenstein, L. (1958), Philosophische Untersuchungen, Trans.G. E. M. Anscombe as Philosophical Investigation. Harlow, London: Prentice Hall.
32. Yule, G. (2000), Pragmatics. New York: Cambridge University Press.
33. Zohuri, Bahman & McDaniel, Patrick, (2022),Transcranial Magnetic and Electrical Brain Stimulation for Neurological Disorders, Available online 26 August 2022, Version of Record 26 August 2022, Pages 317-334, https://doi.org/10.1016/C2021-0-03032-7
34. https://walamakan.com/3153
35. https://www.awene.com/article?no=222&auther=141
36. https://www.basnews.com/so/babat/429740
37. https://www.basnews.com/so/babat/768788
38. https://www.dabran.org/Dreje.aspx?jimare=14117&paiwandidar=2
39. https://www.xendan.org/detailnews.aspx?jimare=162310&babet=15&relat=7512